

Лозовий В. С.

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу суспільних процесів центру внутрішньополітичних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна, lozovyi_v@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5057-2838>

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ У 2022–2023 рр.

Анотація. Метою статті є виявлення завдань і засобів політики рф у сфері шкільної освіти на тимчасово окупованих територіях (ТОТ) України, визначення її основних тенденцій у період повномасштабної війни 2022–2023 рр. Встановлено, що російська освітня політика деукраїнізації втілюється за такими напрямками: зміна української державної символіки на російську; зміна мови навчання з української на російську; перехід на навчальні програми рф, вилучення українських підручників і навчальної літератури й заміна їх російськими; вилучення всіх українознавчих суспільно-гуманітарних дисциплін зі шкільних програм та запровадження вивчення російської історії як основного предмета ідеологічної індоктринації; запровадження програм перевиховання, сутнісною ознакою яких є мілітаризація освіти дітей і молоді; схиляння до колаборації з окупантами українських педагогічних працівників, організація курсів перепідготовки викладачів передусім із гуманітарних дисциплін із погрозами й переслідуваннями тих, хто відмовляється від співпраці; імпортування вчителів із росії для викладання на ТОТ. Зроблено висновок, що окупанти перетворили школи на інструмент антиукраїнської ідеологічної обробки дітей та молоді. Головна мета освітньо-виховної політики кремля – насадити в окупованих регіонах російський освітній простір, щоб знищити українську національну ідентичність, прищепити російську ідентичність та приєднати українські землі до складу рф.

Ключові слова: тимчасово окуповані території, російська політика, шкільна освіта, діти та молодь, ідентичність, повномасштабна війна.

JEL classification: H56.

DOI: 10.32987/2617-8532-2023-4-70-77.

Після окупації частини українських територій у 2014 р. політика кремля спрямована на їх інкорпорацію в рф. Особливо вона посилилася під час нового етапу повномасштабної агресії проти України, що розпочався 24 лютого 2022 р. Однією зі складових такої політики є повна русифікація населення загарбаних регіонів. Оскільки головним інстру-

ментом асиміляції є освіта, важливо дослідити заходи російської влади у сфері шкільної освіти на ТОТ як знаряддя політики примусового поглинання та приєднання до рф.

Окремі аспекти зазначеної проблеми дістали висвітлення в історіографії. Так, І. Грідіна проаналізувала умови, за яких освіта в тимчасово окупованих районах Донецької й Лу-

© Лозовий В. С., 2023

ганської областей перетворилася на інструмент гібридної війни рф проти України [1]. Специфіку функціонування шкільної освіти на підконтрольних «лнр» і «днр» територіях упродовж першого року російсько-української війни відобразив О. Хоменко [2]. М. Гончар охарактеризував політику російської влади у сфері освіти в окупованій Херсонській області в період із кінця лютого до жовтня 2022 р. [3]. Вагомий внесок у висвітлення освітніх процесів на ТОТ України зробили громадські організації [4; 5]. Враховуючи важливість протидії намаганням рф зробити шкільну освіту інструментом зросійщення українських дітей на ТОТ, окреслена тематика потребує подальшого, поглибленого наукового дослідження.

Метою статті є виявлення завдань та засобів політики рф у сфері шкільної освіти на тимчасово окупованих територіях України, визначення її основних тенденцій у період повномасштабної війни 2022–2023 рр.

Головним завданням освітньої політики російської окупаційної влади на ТОТ України є примусова інтеграція в «руській мір» українських дітей і молоді. На загарбаних територіях російська влада запустила програму з так званої денацифікації освітньої системи. При цьому наголос робиться на критиці та ліквідації в навчальному процесі історико-суспільствознавчих дисциплін (історії України, всесвітньої історії, громадянської освіти, правознавства), які й формують національну ідентичність дитини. Одним з аргументів потреби в «денацифікації», зазначених у моніторинговій доповіді держдуми рф «Про нацифікацію освіти в Україні»,

є твердження, що «96 % навчальної літератури з історії та суспільствознавства містять ознаки спотворення історичних фактів. У 43 % підручників з історії – пропаганда нацизму»¹.

У червні 2022 р. мініосвіти рф заявило, що протягом наступного 2023 н. р. усі школи на підконтрольних територіях почнуть працювати за російськими стандартами та мають забезпечити інтеграцію до рф. 17 лютого 2023 р. Путін підписав закон про інтеграцію систем освіти й науки «днр», «лнр» та Херсонської й Запорізької областей у правову систему рф².

На ТОТ України владою рф цілеспрямовано проводиться політика деукраїнізації системи освіти з метою побудови освітнього процесу за російськими навчальними програмами й інкорпорації його в російську освітню систему. Завдання окупантів полягає в тому, щоб виховати українських дітей росіянами та переконати їх, що південно-східний регіон є складовою росії, а не України. Ця політика русифікації набирає різноманітних форм.

Щоб продемонструвати, що ТОТ увійшли до складу рф, окупанти змінили українську державну символіку на російську. У населених пунктах окупованої території на школах вивішують російські прапори та герби, а заняття розпочинають з гімну рф.

Передусім змінено мову навчання з української на російську. Констато-

¹ Презентація моніторингового доклада «О нацификации образования на Украине». *Россия сегодня* : вебсайт. 2022. URL: <https://pressria.ru/20220818/953772924.html?ysclid=l6yrfexy531312866> (дата звернення: 20.10.2023).

² Путин подписал закон об интеграции новых регионов в систему образования. *РИА Новости*. 2023. URL: https://digital.gov.ru/ru/events/42794/?utm_referrer=https%3a%2f%2fwww.google.com%2f (дата звернення: 20.10.2023).

вано, що багато українських дітей не володіють російською мовою достатньою мірою для освоєння загальноосвітньої програми рф, та організовано курси для поліпшення навичок володіння російською мовою.

Одразу після загарбання відбулося вилучення всіх українознавчих суспільно-гуманітарних дисциплін зі шкільних програм і запровадження вивчення російської мови, історії, літератури тощо. Відповідно, заборонено українські підручники й навчальну літературу та замінено їх російськими. Неодноразово фіксувалися випадки вилучення української навчальної літератури, навіть спалення книжок. Наприклад, зі шкіл Луганської області окупанти вивезли близько 22 тис. підручників з історії України [6].

Для ідеологічної обробки свідомості учнів і молоді передусім використовується історія. Міносвіти рф наголошено, що головним пріоритетом шкільної освіти є викладання історії росії. Цей курс повинен становити щонайменше 60–70 % обсягу навчального часу, відведеного на історію. Зрозуміло, що в російських підручниках викладена тенденційно-антиукраїнська версія минулого, щоб легітимізувати анексію українських земель. Ідеологічне підґрунтя викладання українофобської історії в рф задано статтею Путіна «Про історичну єдність росіян і українців», яка поширює наратив, що Україна – «штучна держава» без власної історії й ідентичності, традиційно була частиною росії та що росіяни й українці – «один народ». Відповідно, території України значною мірою є російськими, а рф виступає як історична, споконвічна держава українців.

Влада рф розглядає відносини з Україною та Заходом крізь призму інформаційної війни. З початком так званої спеціальної військової операції в Україні кремль узяв під повний контроль історичні наративи, передусім у шкільній освіті. Міносвіти рф стежить за тим, щоб війна зображувалась у потрібному ракурсі, й намагається представити її дітям і молоді в позитивному світлі, як справедливу історичну місію росії. Для обґрунтування цього з поспіхом написано та впроваджено нові підручники з історії.

З 1 вересня 2023 р. школи окупованих регіонів України, як і росії, навчаються за підручником з історії рф, що має статус «єдиного держпідручника з історії». У ньому є розділ про російсько-українську війну, який повторює наративи путінської пропаганди, пов'язані з повномасштабним вторгненням. Підручник підтверджує важливість української тематики для кремля. Про це свідчать розкриті в ньому теми: «Український неонацизм», «Переворот на Україні 2014 року», «Повернення Криму», «Доля Донбасу», «Мінські угоди...», «Загострення ситуації», «Спеціальна військова операція», «Нові регіони», «Україна – неонацистська держава», «СВО та російське суспільство». У підручнику багато історичних маніпуляцій і брехні. У тексті зазначено, що метою вторгнення росії в Україну був захист Донбасу й попереджувальне забезпечення безпеки росії. Пишеться про «відродження нацизму» та «фальшування історії». Україна характеризується як «ультранационалістична держава», а українці – як люди, що виховуються на «неонацистських ідеях». Стверджується, що в українській армії поширена символіка гітлерівських

формувань СС. «Український неонацизм» описується як «озлоблене національне, мовне, культурне насильство агресивної меншості над більшістю»³. Міністр освіти рф Кравцов заявив, що «фактами», наведеними в підручнику, планується перемагати в інформаційній війні. Наприклад, стверджується, ніби до 2014 р. 80 % населення України вважало російську мову рідною. Але, згідно з опитуванням, опублікованим авторитетним Центром Разумкова у 2006 р., лише 31 % жителів України назвали своєю рідною мовою російську, а 52 % – українську [7]. Отож російськомовної більшості, на захист прав якої виступила рф, не було.

У центрі історичної політики Москви на окупованих територіях перебуває перемога в Другій світовій війні (у росії – Великій вітчизняній війні). У підручнику вибудовуються паралелі з подіями цієї війни та зазначається, що зволікання з наданням допомоги Донбасу могло призвести «до повторення трагедії червня 1941 року». Теперішня агресія рф в Україні подається як боротьба з «українським нацизмом», повторення визвольної місії 1941–1945 рр. Також у підручнику розповідається про входження до складу рф чотирьох нових суб'єктів як колишніх російських територій. Щоб знівелювати інформацію про злочини російської армії в Україні, учнів застерігають, що це фейки світової індустрії з виробництва постановочних роликів і вкидань. Згаданий підручник рясніє спотвореннями й маніпуляціями фактів, надуманими інтерпретаціями та по-

кликаний переконати учнів, що вторгнення в Україну – це спроба «демілітаризації й денацифікації», а не акт агресії. Більше того, школярів навчають, що людська цивілізація могла б загинути, якби рф не розпочала свою «спецвійськову операцію» проти України. Внесення кремлем до підручників подій сьогодення цього дня вказує на прагнення влади рф «стерти межу між історією та пропагандою»⁴.

У структурному плані уроку історії, розробленому російським міністерства освіти на 1 вересня для шкіл ТОТ, за назвою «Моя історія» зазначається, що «історія прийшла» на нині окуповані рф землі України лише з князем Потьомкіним. Посилаючись на давнє минуле, також стверджується, що рф «законно повертає» землі як «свої колишні».

Для нівелювання української ідентичності запроваджено програми перевиховання, сутнісною ознакою яких є мілітаризація освіти дітей і молоді. На ТОТ активно поширюються осередки воєнізованої дитячої організації «Юнармія», створеної міноборони рф. Під виглядом «національно-патріотичного виховання» дітей готують до участі у війні на боці росії. Одним з елементів мілітаризації дітей є створення «козацьких кадетських корпусів» із метою підготовки учнів до «військової чи іншої державної служби». На додачу до вже існуючих 1 вересня 2023 р. у Старобільську відкрився «Козачий кадетський корпус ім. Василя Маргелова» [8].

З 1 вересня 2022 р. у школах ТОТ уведено уроки «патріотичного» виховання «Розмови про важливе», по-

³ «Украина – неонацистское государство», «Россия – страна героев»: о чем расскажет новый учебник истории. 2023. URL: <https://ngs.ru/text/education/2023/07/19/72510887/> (дата звернення: 20.10.2023).

⁴ Константинова М. Учебник Мединского: история или взволнованная агитка? URL: <https://www.dw.com/ru/ucebnik-medinskogo-istoria-ili-vzvolnovannaa-agitka/a-66481442> (дата звернення: 10.10.2023).

кликані «перевиховати» українських дітей. Міністр освіти рф Кравцов зауважив, що теми для «Розмов про важливе» сформовано з урахуванням стратегії національної безпеки рф⁵. Учні повинні усвідомити власну «загальногромадянську російську ідентичність», стати патріотами рф та бути готовими захищати її зі зброєю в руках. На уроці дітям насаджують любов до росії й ненависть до України. Проведення псевдореферендумів щодо приєднання окупованих територій до рф аргументується так: «Це російські землі, на яких живуть російські люди»⁶. І ці землі було приєднано до рф нібито на прохання місцевого населення.

У захоплених окупантами містах Запорізької області дітям нав'язують рашистську ідеологію та змушують їх одягати георгіївські стрічки й декламувати вірші про війну. Для створення позитивного образу просування російської освіти на ТОТ пропагандистські ЗМІ зображують ідилічні картинки, демонструючи кадри задоволених, усміхнених учнів і вчителів.

Також влада рф грубо порушує міжнародне гуманітарне право та здійснює насильницьке переміщення українських дітей на тимчасово окуповані українські території або вглиб росії. У червні 2022 р. російські посадовці заявили, що понад 300 тис. українських дітей було передано до різних регіонів рф. Заяви й практика

⁵ Кравцов о «Разговорах о важном»: берем ценности из стратегии нацбезопасности. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5842699> (дата звернення: 10.10.2023).

⁶ Минпросвещения рекомендовало рассказать школьникам о важности референдумов. URL: <https://news.ru/society/minprosvesheniya-rekomendovalo-rasskazat-shkolnikam-o-vazhnosti-referendumov/> (дата звернення: 20.10.2023).

офіційних осіб рф свідчать про намір відірвати українських дітей від їхніх сімей, національної та етнічної групи й у такий спосіб знищити їхню українську ідентичність [9].

Важливим напрямком діяльності російських окупантів є схиляння до колаборації українських педагогічних працівників, організація курсів перепідготовки викладачів передусім із гуманітарних дисциплін, зі звільнення осіб, які відмовляються від співпраці [10]. Значна частина українських педагогів не пішли на співпрацю, а ті, хто погодився, були відправлені до Криму чи росії для перенавчання. Особливу увагу звернено на вчителів історії, мови, географії та початкових класів: вони мають транслятувати дітям думку, що українці й росіяни «єдиний народ» і повинні бути єдиними.

Оскільки українських учителів, які співпрацюють із владою рф, не вистачає, педагогів завозять із росії та Криму для викладання на окупованих територіях. Сотні російських учителів погодилися переїхати в Україну. І, звичайно ж, найбільш затребуваними предметами є історія росії, мова та література [11].

Отже, російська освітня політика деукраїнізації втілюється за такими напрямками: зміна української державної символіки на російську; зміна мови навчання з української на російську; перехід на навчальні програми рф, вилучення українських підручників і навчальної літератури та заміна їх російськими; вилучення всіх українознавчих суспільно-гуманітарних дисциплін зі шкільних програм і запровадження вивчення російської історії як основного предмета ідеологічної індоктринації; запровадження

програм перевиховання, сутнісною ознакою яких є мілітаризація освіти дітей та молоді; схиляння до колаборації з окупантами українських педагогічних працівників, організація курсів перепідготовки викладачів передусім із гуманітарних дисциплін із погрозами й переслідуваннями тих, хто відмовляється від співпраці; імпортування вчителів із рф для викладання на ТОТ.

Таким чином, окупанти перетворили школи на інструмент ідеологічної обробки дітей і молоді. Головною

на мета освітньо-виховної політики кремля – насадити російський освітній простір в окупованих регіонах, щоб знищити українську національну ідентичність, прищепити російську ідентичність та приєднати українські землі до складу росії.

Перспективою наступних досліджень є подальше висвітлення кремлівської політики в галузі шкільництва на ТОТ України як складової інкорпорації до складу рф та фактів протидії їй з боку українських школярів і вчителів.

Список використаних джерел

1. Грідіна І. М. Освітнянський фронт війни на Сході України. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер. : Історія. Політологія*. 2016. № 16. С. 199–208. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmdu_ip_2016_16_27.
2. Хоменко О. Довгий тунель без світла в кінці: середня школа на теренах «народних республік» у перший рік російсько-української війни. *Українознавство*. 2016. № 2 (59). С. 8–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukr_2016_2_3.
3. Honchar M. Education policy of the russian administration in the occupied Kherson region (end of February–October 2022). *Studies in Comparative Education*. 2023. № 2. DOI: <https://doi.org/10.31499/2306-5532.2.2022.270951> (дата звернення: 20.10.2023).
4. Назаренко Ю., Козут І., Жерьобкіна Т. Освіта на окупованих територіях України (24 лютого – 30 квітня 2022). 2022. URL: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/osvita-na-tymchasovo-okupovanyh-terytoriyah.pdf> (дата звернення: 20.10.2023).
5. Васьківська Н., Корнієнко К., Підгорна Д., Петровець М. Шкільна освіта: прихована зброя РФ проти України. Київ, 2023. 92 с. URL: <https://almenda.org/wp-content/uploads/2023/02/Doslidzhennya-Shkilna-osvita-prykhovana-zbroya-RF-proti-Ukrayiny.pdf>.
6. Дейна А. Окупанти викрали зі шкіл Луганщини близько 22 тисяч підручників з історії України – «Опора». *Дзеркало тижня* : вебсайт. 2022. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/okupanti-vikrali-zi-shkil-luhanshchini-blizko-22-tisjach-pidruchnikiv-z-istoriji-ukrajini-opora.html> (дата звернення: 20.10.2023).
7. Берест М. Українська чи російська: яку мову жителі України вважають своєю рідною. *МЕТА* : вебсайт. 2023. URL: <https://meta.ua/uk/news/society/80852-ukrayinska-chi-rosiiska-yaku-movu-zhiteli-ukrayini-vvazhayut-svoeyu-ridnoyu/> (дата звернення: 20.10.2023).
8. Окупанти відкрили «козацький кадетський корпус» на базі профліцею в Старобільську, де «викладають» місцеві колаборанти. *ОстроВ* : вебсайт. 2023. URL: <https://www.ostro.org/news/okupanty-vidkryly-kozatskyj-kadetskyj-korpus-na-bazi-proflitseyu-v-starobilsku-de-vykladayut-i402686> (дата звернення: 20.10.2023).
9. Азаров Д. С., Коваль Д. О., Нуріджанян Г. С., Венгер В. М. Війна Росії проти України як геноцид українського народу. *Наукові записки НаУКМА. Сер. : Юридичні науки*. 2023. Т. 11. С. 12–39. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2023.11.12-39>.

10. Мало учнів, менше вчителів: Росія намагається створити «потьомкінські» школи в окупованій Україні. *Радіо Вільна Європа/Радіо Свобода*. 2022. URL: https://www-rferl-org.translate.goog/a/russia-struggles-set-up-potemkin-schools-occupied-ukraine/32028577.html?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc (дата звернення: 20.10.2023).

11. Нестеренко А. Культурний геноцид: хто і як впроваджує російську освіту на тимчасово окупованих територіях України. *Інститут масової інформації* : вебсайт. URL: <https://rososvita.imi.org.ua/> (дата звернення: 20.10.2023).

Vitalii Lozovyi

Dr. Sc. (Historical), Professor, National Institute for Strategic Studies, Kyiv, Ukraine, lozovyi_v@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5057-2838>

MAIN TRENDS OF RUSSIAN POLICY IN SCHOOL EDUCATION IN UKRAINE'S TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES DURING THE FULL-SCALE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN 2022–2023

Abstract. *This article is dedicated to identifying the primary trends in the Russian government's policy regarding school education in the temporarily occupied territories (TOT) of Ukraine during the period of full-scale military aggression in 2022–2023. It is noted that after the occupation of part of the Ukrainian territories, the kremlin's efforts have been focused on incorporating them into the russian federation. The main task of the russian occupational authorities' educational policy in the TOT of Ukraine is to forcibly integrate Ukrainian children and youth into the "russian dimension". Proclaiming the program for the so-called "denazification of the educational system", the russian authorities have changed the language of instruction, replacing Ukrainian with russian and adjusted the curricula to align with a russian narrative. The new textbook on russian history, which is being studied by schoolchildren in the occupied regions of Ukraine from September 1, 2023, was analyzed. We observed that the section of the textbook discussing the russian-Ukrainian war repeats putin's propaganda narratives related to a full-scale invasion. Since moscow's historical policy in the occupied territories puts the victory in the Second World War at its center, aggression in Ukraine is being presented as a fight against "Ukrainian Nazism", using a narrative similar to that of the liberation mission from 1941–1945. It was found that in order to eliminate Ukrainian identity, re-education programmes were introduced to instil in Ukrainian children a "universal russian identity". An essential feature of russian policy is the militarization of the education of children and youth. Centers of paramilitary children's organizations spread significantly in TOT. Under the guise of "national and patriotic education", children are being prepared to participate in the war on the side of russia. An important direction of activity of the russian occupiers is to convince Ukrainian teachers to cooperate, arrange retraining courses, and, in the event of a lack of Ukrainian teachers, bring teachers from russia and Crimea to educate in the occupied territories. It was concluded that school education and upbringing are used by the russian authorities for anti-Ukrainian ideological processing of children and youth.*

Keywords: *temporarily occupied territories, russian politics, school education, children and youth, identity, full-scale war.*

References

1. Gridina, I. (2016). The educational component of the war in the East of Ukraine. *Herald of Mariupol State University. Series: History. Political science*, 16, 199-208. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmdu_ip_2016_16_27 [in Ukrainian].
2. Khomenko, O. (2016). A long tunnel with no light at the end: a secondary school in the 'people's republics' in the first year of the Russian-Ukrainian war. *Ukrainian Studies*, 2(59), 8-17. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukr_2016_2_3 [in Ukrainian].
3. Honchar, M. (2023). Education policy of the russian administration in the occupied Kherson region (end of February–October 2022). *Studies in Comparative Education*, 2. DOI: <https://doi.org/10.31499/2306-5532.2.2022.270951>.
4. Nazarenko, Yu., Kohut, I., & Zherobkina, T. (2022). *Education in the occupied territories of Ukraine (February 24 - April 30, 2022)*. Retrieved from <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/osvita-na-tymchasovo-okupovanyh-terytoriyah.pdf> [in Ukrainian].
5. Vaskivska, N., Korniienko, K., Pidhorna, D., & Petrovets, M. (2023). *School education: russia's hidden weapon against Ukraine*. Kyiv. Retrieved from <https://almenda.org/wp-content/uploads/2023/02/Doslidzhennya-Shkilna-osvita-prykhovana-zbroya-RF-proty-Ukrayiny.pdf> [in Ukrainian].
6. Deina, A. (2022). *Occupants stole about 22 thousand textbooks on the history of Ukraine from schools in Luhansk region – "Opora"*. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/okupanti-vikrali-zi-shkil-luhanshchini-blizko-22-tisjach-pidruchnikiv-z-istoriji-ukrajini-opora.html> [in Ukrainian].
7. Berest, M. (2023). *Ukrainian or russian: which language do Ukrainians consider their mother tongue?* Retrieved from <https://meta.ua/uk/news/society/80852-ukrayinska-chi-rosiiska-yaku-movu-zhiteli-ukrayini-vvazhayut-svoeyu-ridnoyu/> [in Ukrainian].
8. OstroV. (2023). *The occupiers opened a "Cossack cadet corps" on the basis of a vocational school in Starobilsk, where local collaborators "teach"*. Retrieved from <https://www.ostro.org/news/okupanty-vidkryly-kozatskyj-kadetskyj-korpus-na-bazi-proflitseyu-v-starobilsku-de-vykladayut-i402686> [in Ukrainian].
9. Azarov, D., Koval, D., Nuridzhanian, G., & Venher, V. (2023). Understanding russia's actions in Ukraine as the crime of genocide. *NaUKMA Research Papers. Series: Law*, 11, 12-39. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2023.11.12-39> [in Ukrainian].
10. RadioFreeEurope/RadioLiberty. (2022). *Few pupils, fewer teachers: russia struggles to set up 'potemkin' schools in occupied Ukraine*. Retrieved from https://www.rferl-org.translate.google/a/russia-struggles-set-up-potemkin-schools-occupied-ukraine/32028577.html?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc [in Ukrainian].
11. Nesterenko, A. (n. d.). Cultural genocide: who is introducing russian education into Ukraine's occupied territories and how. *Institute of Mass Information*. Retrieved from <https://rososvita.imi.org.ua/> [in Ukrainian].